

POGOVOR [1968 a¹²]

Obrađeno Savić:

~~Jelka Janković~~: From i revolucija nade [Fromm und die Revolution der Hoffnung]. Nachwort, in: E. Fromm, *Revolucija Nade*, Beograd 1978, S. 185-189
From i revolucija nade (Grafos V. Beog.)

U svetu liberalne angloameričke političke tradicije marksizam je uvek izgledao kao „teška provokacija“ koja pretila da ugrozi postojeći poredak. Fromova marksistička lektira je u akademskim krugovima Amerike primljena kao svojevrsna spekulativna avantura. Primećeno je: da su Fromovi radovi uveliko doprineli da se u navedenoj tradiciji razvije dijalektička kultura i bitno kritičko oružje koje ona pruža.

„Revolucija nade“ je jedno programsko delo koje je From napisao u vreme kampanje senatora Eugena Makartija (Eugene McCarthy) za predsedničku nominaciju. Iz ovog razloga navedeni problemi su uglavnom neteoretske, u suštini didaktičke prirode, to jest namenjeni političkoj strategiji i ideološkoj borbi. Ovom primedbom naravno ne želim da umanjim vrednost i značaj Fromovog napora, već samo želim da ukažem na mislioca za koga je teorija postala nerazdvojna od praktičnih pitanja. U osnovi Fromovog kritičkog razmišljanja o *položaju čoveka* se nalazi jedan ozbiljan interes za uslove pod kojim se „društveni život može dovesti pod ljudsku kontrolu.“ Upravo to sačinjava tendenciozni deo njegove knjige jasnije govoreći njenu političku i filozofsku oštricu. Ovu temu je From konkretizovao na primeru američkog društva koje je 1968. godine bilo obuzeto pojačanim duhom nade u radikalnu izmenu sveta. U stvari, šezdesetih

godina opšta vera u progres putem razvoja nauke i široke primene znanja ostavila je svoj pečat i na njemu.¹) Nadu u jedan *regnum hominis*, From opravdava posledicama koje bi na blagostanje čoveka mogao imati naučni i tehnički progres. Naravno, ovaj progres ima svoju matricu u anatomiji ljudske prirode, u onom što From naziva „sistem čoveka“. Karakter nade nije određen prosto mrežoni spoljnih odnosa, uspeh garantuje i Blohov „Homo Sperans.“ Drugim rečima, nada predstavlja temeljnu strukturu ljudskog postojanja; tamo gde nada prestaje tu se život završava, stvarno ili kao mogućnost. Za Froma, nada nije pasivno čekanje ali ni apsurdni avanturizam; ni umorni reformatori, kao i radikalni avanturisti, nisu ljudi od nade. Nada je stalna spremnost čoveka na angažman kojim se „ne stvara drugi već manje postojeći svet“. A postojeći svet je za Froma realnost razvijenog industrijskog društva koje je zasnovano na ideji da je „nešto moguće ako je tehnički izvodljivo,“ i na regulativnom principu maksimalne produktivnosti. Slikajući sa fotografskom tačnošću protivrečnosti ovakvog sistema From nam ukazuje i na njegovu unutrašnju granicu. U jednoj zaoštrenoformulaciji ta granica ima oblik tragične zamke: ili bolesni čovek a zdrava industrija, ili zdrav čovek a bolesna industrija. Izlaz iz navedene situacije From nalazi u jednom projektu društva u kome bi „optimalni razvitak čoveka a ne maksimalna proizvodnja bio kriterij svakog planiranja.“ Naravno, From je svestan da projekt za humanizaciju tehnike nema ekskluzivno pravo nad društvenim sistemom koga čo-

vek treba da potčini svojoj kolektivnoj kontroli. Tehnika nije samo gomila instrumenata već i određeni odnos čoveka prema svetu, ili rečeno jezikom marksističke terminologije, tehnika je samo inomenat prakse. Stoga sva područja života imaju legitimno pravo nad društvenim sistemom koga čovek treba da potčini, kako kaže Marks, igri vlastitih snaga. Bogatim praktičnim uputstvima, koja predstavljaju programski deo Fromove doktrine, se sugerise izlaz iz društva u kome dominira ideal ekonomske efikasnosti; jedna čarobna formula koja može dešifrovati sve tajne ljudskog postojanja. Cilj društva — „Megamašine“ (Mamfordov termin) je sistem totalne kontrole i maksimalne produktivnosti u kome je živa snaga zamenjena mehaničkom a ljudska misao zamenjena mišljenjem mašine.² Fromu je jasno da u ovom sistemu koji ugrožava privatni ljudski život i lični ljudski kontakt (na primer telefon može biti lažna proteza već iskrivljene ljudske komunikacije), oštećeni subjekt, da upotrebitim termin iz egzistencijalističke filozofije, teško može da prevlada svoje pcepapano i fragmentarno postojanje. I pored činjenice stalnog pothranjivanja hedonističkog mita o posedovanju³, društvo izobilja je izneverilo nade jednog sveta privatne nelagodnosti i javne ravnodušnosti; potrošački raj nije pružio obećanu sreću. Praktično, izlaz iz ovakve situacije From nalazi u industrijskoj i radnoj situaciji koja treba da razreši protivrečnosti društvenog sistema. Iracionalna nada da će zdrava industrija dovesti do zdravog društva (knjiga nosi podnaslov

¹ Interesantno je primetiti da je probuđeni optimizam šezdesetih godina, naveo mnoge intelektualce u Americi, da sasvim ozbiljno prihvate ideju po kojoj će čak i racionalnije *upravljanje* u procesu proizvodnje dovesti do radikalne izmene društva. Pomenuo bih samo klasična dela: P. Drucker, „*Principles of Management*“, Harper & Row, New York, 1954; R. Likert, „*New Patterns in Management*“, McGraw-Hill Books, New York, 1961; A. Maslow, „*Eupsychian Management*“, Richard Irwins, INC, New York, 1965.

² Fromova dijagnoza sistema totalne kontrole se oslanja na provokativne ideje koje su sugerisali Levis Mamford (L. Mumford, „*The Myth of the Machine*“, 1966 i Din Vuldridž) D. Wooldridge, „*Mechanical Man*“, 1968.

³ From je u poslednjoj studiji „*To Have or to Be?*“, Harper & Raw, New York, 1976, problem posedovanja predmeta (hedonistički materijalizam) posmatrao kao specijalan slučaj „modusa egzistiranja — Imati; Imati je osnov moje celokupne veze sa svetom, imati je način mog postojanja u kome ja želim da sve i svakog, uključujući i sebe, učinim svojim vlasništvom“.

„Za humanizaciju tehnike“) je izraz poverenja u radikalnu rekonstrukciju sistema proizvodnje i potrošnje. Međutim, nije jasno kako je moguća totalna rekonstrukcija društva koja se ne bi zasnivala na ukidanju prava na privatnu svojinu? Pokušavajući da izbegne ovaj paradoks, Fromm tvrdi da je totalna socijalizacija sredstava za proizvodnju skoro neizvodljiva, jer je za savremenog čoveka „ideja svojine“ nešto sveto što mu ne možeš oduzeti a da ga ne ubiješ! Možda je isuviše jednostavno, pa čak i nepošteno, nepravedan društveni poredak brkati sa psihičkim stanjima ličnosti. Naravno, dilema nije samo u strukturi programa već i u njegovoj realizaciji; da li se ovaj projekt može ostvariti, kao što Fromm tvrdi, demokratskim instrumentima?

Ako je za Džojlsa „istorija noćna mora“, onda je za Fromma lagano, postepeno, nenasilno i neprestano poboljšanje društva pokušaj da se iz „te more probudimo“. Da li sistem u kom dominira mir kao društveni oblik života može obezbediti prostor da čovek (homo) postane čovečan (humanus)? Nije li Frommova optička varka demokratske izmene društva samo dalji izraz kolektivne halucinacije onih koji smatraju da se „mirnim sredstvima može stvoriti svet radosnog života“. U svakom slučaju, rezultat je nova ‚Balance of Power‘, koja ima masku humaniziranog društva izobilja.

Najzad treba primetiti da u samom teorijskom okviru postoje znaci jednog važnog pomeranja perspektive. Pokušavajući da obnovi radikalnu misao, Fromm se nije samo oslonio na neke marksističke ideje, već ih je interpretirao, često, u duhu anglo-američke, liberalne tradicije. A ovakva interpretacija je postupak kojim se neka teorija učini udobnijom ili prijatnijom, time što se iz nje izostavi sve ono što zahteva angažman i promenu kao i ono što može biti provokativno za kontemplativnu misao. Može se videti kako ova interpretacija slabi radikalni zamah jer se više ne bavi glavnim pitanjima našeg vremena: interes za nadu u revoluciju je, na primer u Frommu, zamenjen za poverenje u revoluci-

ju nade. Prevedeno na jezik političke teorije to znači da se teorija o demokratskoj izmeni sveta zasniva na ideji mira koja ne samo da u sebi ne nosi mogućnost radikalne revolucije, već postaje ideologija mira kao društvenog oblika života. Zapostavivši određene probleme, na primer da se društveni koreni nemogućnosti mira nalaze skriveni u postojećem sistemu, koji se još uvek temelji na klasnoj diskriminaciji, privilegovanoj privatnoj svojini, politici, vlasti, autoritetu, strahu, itd., Frommova misao gubi oslobodilački karakter.

Naravno, upućeni prigovori manje pogađaju Frommovu dijagnozu realnosti i više se odnose na njegovo proročko dešifrovanje istorijske mogućnosti. Čini se da Fromm nudi naivnu viziju pomirenja (onog što Adorno naziva ‚Versoehnung‘) čoveka i društva, ili opštije rečeno subjekta i objekta. Možda je Frommov promašaj samo izraz vlastite optužbe sveta u kome živimo i u kome takvo izmirenje više nije moguće!

Audiat et altera pars.

Obrad Savić

⁴ Uopšteno rečeno marksistička liberalna interpretacija, od Berštajna naovamo, isključivala je pojam klasne borbe kao takve. Kao čitalac, bio sam slobodan da donesem sud da takva tendencija postoji i u ovom delu.